

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ НАВЧАННЯ РИТОРИКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

У статті розглядаються соціолінгвістичні умови, врахування яких важливе для створення методики навчання риторики студентів педагогічних спеціальностей та успішного впровадження її в навчальний процес.

Риторика як лінгвістична наука розвивається у тісному взаємозв'язку з соціологією. Навчання ораторського мистецтва значною мірою спрямоване на вирішення багатьох проблем суспільного характеру, одна з яких – вдосконалення процесу соціальної детермінації особистості. З огляду на це виникає потреба аналізу важливих для цього процесу складників соціолінгвістики.

До уваги беремо різні аспекти соціолінгвістичних досліджень вітчизняних учених (Л. Масенко, Н. Шумарової, О. Сербенської, С. Караванського, О. Ткаченка, С. Єрмоленко, В. Радчука, Я. Радевича-Винницького, І. Фаріон та ін.).

Актуальність проблеми спілкування пояснюють потребами різних сфер сучасного суспільства. Освіту, разом з охороною здоров'я, наукою, мистецтвом, політикою, засобами масової інформації тощо, вважають найбільш відповідальною сферою мовленнєвого спілкування. У зв'язку з цим постає завдання систематизації й узагальнення інформації з питань удосконалення професійної і водночас загальносуспільної культури спілкування, прогнозування потреб людей у нових його видах за умови зміцнення традиційних позитивних форм соціальної комунікації.

Мета статті – проаналізувати роль і стан соціолінгвістичних чинників, важливих для процесу комунікації у сфері професійної діяльності вчителя і в суспільстві.

Визначають два аспекти соціолінгвістичного аналізу мовної і мовленнєвої варіативності – об'єктивний і суб'єктивний. Об'єктивна сторона представлена даними спостережень над соціолінгвістичними змінними, над соціальною диференціацією мови і мовлення. До суб'єктивних складників відносять дані, що характеризують ціннісну орієнтацію, якої дотримуються члени певного мовного і мовленнєвого колективу при виборі тих чи інших соціолінгвістичних змінних: чи то окремих мовних форм, що конкурують, чи мовних систем і підсистем (мови, діалекти, жаргони та ін.) [1, 85].

Однією з ознак нашого часу вчені-лінгвісти називають динамічний стиль спілкування (міні-репліки у телефонній розмові і живому спілкуванні; використання штампів і шаблонів майже в усіх стилях; серед послуг мобільного зв'язку – розроблення спеціальних мовних фраз для миттєвої реакції на повідомлення; Інтернет-спілкування і тощо). Це сприяє збідненню змістової сторони мовлення, призводить до зuboжіння внутрішнього світу особистості, сповільнення процесу її входження у соціум, тобто процесу засвоєння людиною норм і цінностей, настанов і зразків поведінки, з часом спричиняє непорозуміння, конфлікти, внутріособистісний і колективний дискомфорт, що неминуче позначається на результатах діяльності.

Уваги потребують поняття мовної моди і мовного смаку. Так, «мовна мода» (як «крайній вияв мовного смаку, мовні переваги й оцінки, що являють собою новий і престижний зразок мовленнєвого використання, здатний порівняно недовго привертати увагу в суспільстві») [2, 413] є лакмусовим папірцем мовних смаків, престижних мовних зразків конкретного суспільства і, відповідно, рівня культури.

Мовний смак розглядають як категорію культури мовлення, а саме переваг і оцінок у користуванні мовою відповідно до характеру епохи. Ця ціннісна категорія індивідуально розкриває систему настанов людини (ідейних, психологічних, естетичних) у поєднанні з освітою, творчими здібностями. Ознакою гарного мовного смаку вважають збіг індивідуального з об'єктивною й етичною цінністю обраних мовних фактів.

Як свідчать численні дослідження українських учених (Л. Масенко, І. Дзюба, Л. Мацько, С. Єрмоленко, О. Сербенська, О. Ткаченко, Б. Ажнюк, Я. Радевич-Винницький та ін.), за останні принаймні десять років відбулася відчутна зміна мовних смаків, уподобань у виборі

престижної і зручної мови спілкування не тільки на міжособистісному рівні, а й на професійному і навіть державному. На формування мовних смаків у суспільстві негативно впливає ефект «лінгвального зразка», який через засоби масової інформації створюють представники державної, культурницької еліти, формуючи стереотипи мовної поведінки, що базується на бідному активному словнику, примітивних синтаксичних конструкціях, ненормативних формах і словах. Натомість «унормована мова сприймається як зразок нереальний, штучний, далекий від дійсності» [3, 57].

До провідних тез, які обстоює у своїх соціолінгвістичних дослідженнях О. Ткаченко, належить думка про необхідність вироблення мовної стійкості як обов'язкової передумови успішного мовного самоствердження народу. Вагомими у процесі набуття народом мовної стійкості дослідник вважає чотири чинники: національну традицію; національну свідомість; національну солідарність; національний мир і співробітництво з іншими народами [4, 123].

І. Дзюба занепад культури мовлення називає симптомом «ширшої і глибшої хвороби людського духу», омертвінням «тонких структур душі, сформованих багатьма тисячоліттями розвитку роду людського», констатує, що «у системі мовлення зіпсувався гальмівний механізм, що – як і в будь-якій системі – відповідає за безпеку руху», розмилися «моральні кордони», внаслідок чого маємо «апофеоз – звеличення, піднесення, облагородження так званої ненормативної лексики» [5, 16–17].

Учені-мовознавці фіксують зміну характеру спілкування, що відбулася під впливом науково-технічного прогресу. Однією з головних причин цього називають персоніфікацію особистості, що впливає на її мобільність, культуру, почуття власної гідності, духовні й матеріальні потреби.

Так, Ф. Бацевич до характерних особливостей спілкування в сучасному суспільстві відносить розширення сфери спілкування, збільшення питомої ваги коротких, поверхових мовленнєвих контактів; скорочення часу спілкування з людьми за рахунок «спілкування» із засобами масової інформації; ухилення від спілкування через перевантаження і щоденну втому; розширення примусового спілкування за місцем роботи; інтенсивність спілкування у сфері обслуговування; зростання рівня знеособленого спілкування; відведення більшої кількості часу на накопичення інформації, ніж на її обговорення; зростання частки емоційного спілкування в загальному обсязі комунікації; розширення сфери застосування усного мовлення; зниження культури писемного мовлення тощо [6, 45–46].

Визначаючи спілкування як «сукупність зв'язків і взаємовпливів, що виникають і закріплюються між людьми в процесі спільної діяльності», регулятором цих зв'язків учені називають соціальні норми, тобто зразки відносин, поведінки, взаємодії, які виробляються в соціальних групах або в суспільстві загалом і розповсюджуються завдяки механізмам соціального контролю [7, 32].

Як слушно зауважує Т. Чеботникова, «змістова сторона риторичної тріади (етос – логос – пафос) зазнала глобальних змін: етос зі спрямуванням комунікантів на обмін інформацією для досягнення гармонії змінився риторичними трюками з метою виставити себе напоказ, справити враження; логос із жорсткою нормативністю – тотальним відхиленням від будь-яких канонів, а традиційно творчий пафос – пафосом споживання і загальних веселощів» [8].

У здійсненні мовної політики в суспільстві велика роль відводиться вченим-мовознавцям і викладачам української мови, професійні зусилля яких спрямовані на зміцнення літературної мови, вивчення і пояснення її взаємодії з іншими мовами, а також нелітературними різновидами національної мови. За допомогою фахівців реалізується завдання-мінімум і кінцева мета мовного будівництва: розвиток індивідуального мовленнєвого досвіду, формування мовленнєвої компетенції окремого громадянина своєї країни, ціннісних орієнтацій і настанов, що формують ставлення до мови в суспільстві. Не менш відповідальною є діяльність також учителів-предметників.

Досвід підтверджує необхідність врахування національно-культурної специфіки мовленнєвого спілкування, що складається з системи факторів, які визначають різницю в організації, функціях і способі опосередкування процесів спілкування, характерних для відповідної культурно-національної спільноти. Національна своєрідність мовленнєвої поведінки регулює добір засобів граматики і лексики, позначається на правилах стилістики.

Навчання у ВНЗ вважають періодом соціалізації людини, тобто формування її як особистості в конкретних соціальних умовах, засвоєння соціального досвіду, що згодом перетворюється у власні цінності й орієнтації і вибіркове введення у систему поведінки норм і шаблонів, узвичаєних певною групою і суспільством.

Педагогічне спілкування як сфера підвищеної мовленнєвої відповідальності закладає основи обміну нормами і цінностями — найважливішими орієнтирами людської діяльності, що проймають усі складові життя людини й суспільства, виражають переваги, орієнтацію, інтереси окремих осіб, груп і прошарків суспільства й пов'язані з пізнавальною, творчою і практичною діяльністю.

Слабкою ланкою сфери освіти є жанрова специфіка навчального спілкування, недосконалість, шаблонність публічного мовлення учнівської і студентської молоді, брак навичок добирати і використовувати приклади, аргументувати і логічно вибудовувати власну позицію.

Варто говорити і про професійну комунікативну культуру, складниками якої повинні бути такі культуротворчі компоненти, як емоційна культура (адекватне реагування на вплив довкілля), культура мислення (пов'язана із законами побудови мовлення, з добром виражальних засобів і форм, інформативного матеріалу) і культура мовлення. Педагог за багатьма параметрами, часто незалежно від своєї волі й бажання, виконуючи важливу просвітницьку соціальну роль, сприймається як елемент культури.

Головною категорією соціолінгвістики вважають соціальний статус людини (ССЛ), що означає зіставну позицію людини в соціальній системі з правами, обов'язками і відповідними взаємними очікуваннями поведінки, «належить до понятійного ряду, пов'язаного зі стратифікаційною варіативністю мови, і разом з тим визначає ситуативний вимір мови через рольові відносини» [9, 5].

Розглядаючи концептуальний зв'язок ССЛ з іншими поняттями соціолінгвістики, В. Карасік називає найближчим концепт ролі, тісно пов'язаними вважає концепти комплексу цінностей, стратифікованого мовленнєвого колективу, поведінки, мовленнєвої події/акту, сфери і ситуації спілкування, комунікативної мережі і мови у її різновидах. Зовнішні аспекти ССЛ дослідник пов'язує із системою норм відповідного суспільства, істотними для внутрішніх характеристик вважає три сфери вияву статусу: індекси стилю життя, людських контактів і мовлення [9, 30–32].

Важливим компонентом соціальної ролі вважають очікування, індивід же зобов'язаний своєю поведінкою відповідати цим очікуванням. Традиційно від шкільного вчителя, згідно з його соціальною роллю, суспільство очікує не лише професійного передання знань, а й формування у вихованців високого рівня загальнолюдської культури. Сам же вчитель має бути носієм такої культури в суспільстві. Суспільство сформувало певні критерії поведінки (і мовленнєвої в тому числі) учителя в суспільстві. Так, його мовленню мають бути властиві нормативність, образність, логічність, висока мовна і мовленнєва культура, багатий словниковий запас, ясність тощо.

Сукупність висловлювань людини розглядають як мовленнєвий паспорт мовця. Відповідно вибір слів, вимова, граматична правильність та інші характеристики мовлення значною мірою свідчать про освітній рівень і рід занять мовця, тобто про його належність до певного соціального прошарку. Соціальну індикацію мовлення вчені відслідковують у фонетиці, лексиці і граматиці.

Важливого значення соціолінгвісти надають характеристиці різних варіантів мов як показника відповідного статусу його носіїв. Але думка вчених сьогодні мало впливає на вибір носіями варіанта мови. Так, визначення вченими суржику чи жаргону представників злочинного світу як показника низького соціального статусу носіїв не є перешкодою для вибору їх політиками чи журналістами для ділового спілкування. Безсумнівним індексом соціального статусу є молодіжний жаргон, однак по-іншому він характеризує, наприклад, людей зрілого віку.

Для успішного виконання покладених завдань сучасному вчителю недостатньо знати лише особливості мовної ситуації, що склалася в суспільстві, важливо бачити шляхи виходу з неї. Накресленню таких шляхів і їх реалізації сприятиме, на нашу думку, усвідомлення основних понять соціолінгвістики («володіння мовою», «мовна особистість», «мовна мода», «мовний смак», «мовний бар'єр», «мовний колектив», «мовна стійкість», «мовленнєва гармонія», «мовленнєва ситуація», «мовленнєвий вчинок» тощо) і риторики (поняття стратегії і тактики, бар'єрів

спілкування, правил ведення полеміки, дискусії, прийоми налагодження контакту, добору аргументів тощо). Суттєвою підмогою вчителю (якому сьогодні одноосібно це складне завдання непосильне), поштовхом до зміни, переорієнтації уподобань мала б слугувати висока мовна і мовленнєва культура, шанобливе ставлення один до одного і до мови нації високопосадовців, політиків, учених, юристів, представників великого бізнесу, лікарів, артистів тощо.

Ідеальна комунікація, або ідеальний дискурс, розглядається нами як певна система, що базується на рівноправних умовах учасників комунікації, передбачає досконале володіння мовою, знання і дотримання правил культури мовленнєвого спілкування і реалізацію права кожного на вільне висловлювання власної думки.

Для соціолінгвістичного опису мовної здібності людини і її прояву в мовленнєвій діяльності, за Хаймсом, суттєві три компоненти: репертуар слів, мовні звичаї чи шаблони (уявлення про типи організації різних за жанром текстів, про правила спілкування двох і більше мовців тощо) і сфери мовної поведінки (або, більш широко, сфери комунікативної поведінки).

Варто враховувати роль понять «мовний колектив» («сукупність індивідів, які соціально взаємодіють і виявляють певну єдність мовних ознак») і «мовленнєвий колектив» («колектив, що відрізняється від інших не інвентарем мовних одиниць, а їх вживанням у мовленні») [10, 71].

Учитель як представник одного мовного і мовленнєвого колективу, тісно взаємодіє і впливає на інший – колектив учнів, хоч, як свідчить практика, впливовість мовлення вчителя з роками послаблюється багатьма суспільними чинниками. Мова сучасних учнів відрізняється від мови їх ровесників недавнього часу і педагог повинен це враховувати не тільки у процесі навчання, а й у спілкуванні. Правильне мовлення педагога не завжди сприймається і наслідується учнями. Це породжує мовні бар'єри, усувати які допомагає риторика, розробляючи різноманітні топи, моделюючи ймовірні ситуації і добираючи достойні способи виходу з них (наприклад, усвідомлення суті і природи вживаної учнями лексики (іншомовної, жаргонної, ненормативної тощо) і вироблення тактики стосовно цих слів і виразів, що допомогло б учням зрозуміти комічність, примітивність і непривабливість власного мовлення).

З огляду на те, що будь-який мовний чи мовленнєвий колектив характеризується наявністю єдиної соціально-комунікативної системи, набір компонентів якої залежить від діапазону виконуваних нею функцій і охоплених нею соціальних ситуацій, система мовно-риторичної підготовки майбутнього учителя повинна їх враховувати.

Щоб зробити власне мовлення привабливим для учнів, вчителю варто дібрати відповідну мотивацію, переконливу з позицій учня, вага якої великою мірою залежить від запитів суспільства на неї.

Зіставлення мовленнєвої дії і мовленнєвого вчинку на лексико-семантичному, прагматичному рівні дає підстави вченим виокремлювати такі визначальні фактори всіх видів мовленнєвого вчинку: етична основа, впливова функція і вибір комунікантом мовленнєвих (і невербальних) дій у кризовій ситуації спілкування.

Мовленнєвий вчинок, за Ю. Рождественським, розглядаємо як риторичну категорію, співвідносно із всезагальними, «етично організованими» риторичними топами, на відміну від топів «етично байдужих» (рід – вид, ціле – частина, причина – наслідок тощо) [11]. Етично організовані топи за своїм походженням є ціннісними судженнями і, відповідно, смисловими носіями моралі. У їх доборі викладач повинен керуватися особливостями професійної діяльності.

Характер мовленнєвої поведінки визначається різними факторами, зокрема світоглядом, ставленням до різноманітних явищ дійсності, способами утвердження в житті, комунікативно-мовленнєвими здібностями, наявністю власного стилю, сферою мовленнєвого спілкування, конкретною ситуацією, темою, метою, формою, жанром, особливостями виконуваних соціальних «ролей», соціальним статусом.

Усі названі раніше складники формують національномовну особистість як носія певних мовленнєвих переваг, знань і вмінь, настанов і поведінки.

Дослідження багатьох наук (лінгвістики, етно-, соціо-, психолінгвістики, психології, дидактики, філософії, лінгводидактики й ін.) підтверджують нагальну потребу формування мовної особистості творчого типу, алгоритм якого має бути закладений у стратегії освіти (середньої і вищої). Базуватися модель сучасної мовної особистості повинна насамперед на культурних (культурогенних)

досягненнях. У її основі, на думку вчених, мають бути ідеальні фрейми, прецедентні імена, прототипові, важливі для свідомості певного народу, і сакральні тексти-сценарії тощо.

Створювані особистістю тексти дають змогу судити не тільки про конкретну індивідуальність їх автора (характер, психологічні риси, інтереси, соціальні переваги), а й про автора «як типового представника певної соціальної і мовної групи» [2, 412].

Риторика передбачає наявність таких складників поняття мовної особистості: 1) володіння фундаментальними знаннями; 2) багатий інформаційний запас і прагнення його поповнювати; 3) володіння основами побудови промови відповідно до певного комунікативного задуму; 4) мовленнєву культуру (уявлення про форми мовлення, що відповідають комунікативному задуму) [12, 12].

Отже, процес формування мовної особистості неможливий без урахування теорії культури мовлення. О. Сиротиніна, зокрема, звертає увагу на типи мовленнєвих культур відповідно до сфер використання літературної мови (елітарну, середньо літературну, літературно-розмовну, фамільярно-розмовну, просторічну і професійно-обмежену) [13].

Знання мови, її виражальних можливостей ще не готує людину до багатьох життєвих ситуацій, у яких важливо знати не лише ЩО сказати, а і ЯК це зробити. Можливість такого вибору, на думку дослідників, об'єктивно забезпечується мовною системою, а суб'єктивно – інтелектуальним розвитком, морально-етичними й ціннісними орієнтаціями комунікантів.

У зв'язку з цим доцільною видається актуалізація поняття «комунікативна особистість», ключовими параметрами якого називають мотиваційний, когнітивний і функціональний. Система комунікативної підготовки студентів педагогічних ВНЗ повинна включати не тільки відомості про жанрові різновиди педагогічного мовлення, а й про специфіку моделі комунікативної поведінки вчителя у різних навчально-мовленнєвих ситуаціях (ситуація опитування, пояснення нового матеріалу, аналізу контрольної роботи, різних видів диктанту й ін.).

Особливе місце у структурі мовної особистості належить цінностям як опорним характеристикам культури і орієнтирам у мовленнєвій поведінці особистості. Істотним компонентом ролєвої поведінки людини є мовлення, суть якого залежить від культурних традицій суспільства. Знання останніх сприяє налагодженню контактів, формуванню почуття впевненості, визначенню дозволених і заборонених тем розмови, темпу, гучності, змісту жестів тощо.

Однак інтерес дослідників привертає вже не лише проблема мовної особистості, а формування елітарного типу мовно-риторичної особистості.

Термін «еліта» сьогодні помітно активізується в соціології. Закономірним є проникнення його в теорію культури мовлення, що формує проблему визначення мовних характеристик особистості як носія певних культурних і духовних цінностей. Організуючим началом цього напряму вважаємо риторику. Систематичне використання прийомів і методів риторики сприятиме відродженню, збереженню і розвитку української риторичної традиції, формуванню життєво важливих здібностей, загальнокультурному розвитку нації.

Отже, врахування досліджень сучасної соціолінгвістики сприяє успішній реалізації проблем гармонійного спілкування, входженню людини у соціум, практичному вирішенню завдань загальної і мовленнєвої культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Швейцер А. Д. Современная социолінгвістика: теория, проблемы, методы / Александр Давыдович Швейцер. – М.: Наука, 1977. – 176 с.
2. Матвеева Т. В. Учебный словарь: русский язык, культура речи, стилистика, риторика / Тамара Вячеславовна Матвеева. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 432 с.
3. Бондаренко А. Мовна поведінка майбутніх учителів: генезис, корекція / А. Бондаренко // Рідна школа. – 2001. – № 3. – С. 56–59.
4. Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу / Орест Борисович Ткаченко. – К.: Спалах, 2004. – 272 с.
5. Дзюба І. Вимирання слова / Іван Дзюба // Вища освіта України. – 2004. – № 4. – С. 13–18.
6. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник / Флорій Сергійович Бацевич. – К.: Академія, 2004. – 344 с.
7. Семиченко В. А. Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів / В. А. Семиченко, В. С. Заслуженюк. — 2-е вид. – К.: Веселка, 1998. – 212 с.

8. Чеботникова Т. А. Современная коммуникативная практика и задачи речеведческого образования [Электронный ресурс] / Т.А. Чеботникова // Материалы XII Международной научной конференции по риторике (29–31 января 2008 года) «Роль риторики и культуры речи в реализации приоритетных национальных проектов». – С. 435–439. – Режим доступа: <http://www.ritorika.info/didakticheskie-materialy>
9. Карасик В. И. Язык социального статуса / Владимир Ильич Карасик. – М.: Гнозис, 2002. – 333 с.
10. Швейцер А. Д. Введение в социолингвистику: Учебное пособие / А. Д. Швейцер, Л. Б. Никольский. – М.: Высшая школа, 1978. – 216 с.
11. Рождественский Ю. В. Принципы современной риторики / Юрий Владимирович Рождественский; Под ред. В.И. Аннушкина. – 3-е изд. испр. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 176 с.
12. Безменова Н. А. Очерки по теории и истории риторики / Наталья Александровна Безменова. – М.: Наука, 1991. – 216 с.
13. Сиротинина О. Б. Устная речь и типы речевых культур / Ольга Борисовна Сиротинина // Русистика сегодня. – 1995. – № 4. – С. 3–7.